

РКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июндаги «Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати хақида» деб чиқарган қароридан кейин, адабиётда пролетариат гоёсининг гегемонлиги ва ёт мафкурага қарши курашнинг кескин кнлиб кўйилиши муносабати билан Фитрат, Чўлпон каби ижодкорлар хақида адолатсиз танқидий мақолалар босила бошлади (Айн. «Ўзбек шоирлари». «Кизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1927, 14 феврал; Комил Алиев, «Ақлли жинни». Ўша рўзнома, 1927, 12 октябр ва бошқалар). Чўлпон бунга жавобан «сўнгги икки-уч йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари билан» баъзи бир хатолари бўлганлиги, Москвада ўқиган вақтларида бу хатоларини тушуна бошлагани ва «Хак ҳам хақиқатнинг қамбағал ва йўқсуллар томонида эканига қаноат ҳосил қилганини (Чўлпон, «Эътироз». «Маориф ва ўқитувчи» ойномаси, 1927, 12-сон) очик ёзган бўлса-да, унга бўлган хуружлар сусаймай, аксинча, тобора кучайиб борди (Усмон Ёдгоров, «Ола қаргалар». «Янги Фаргона» рўзномаси, 1930, 27 март; Олтой, «Чўлпончилик қайфиятлари б

илан курашайлик». «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1930, 27 июл...)

Партиянинг 1932 йил 23 апрел қароридан қўйилган адабиётдан суриб қўйилган Абдулла Қодирий, Фитрат, Элбек каби ёзувчилар қатори, Чўлпон ҳам адабиёт майдонига тортила бошлади. Лекин бу қамқорликнинг умри унча чўзилмай, 1936 йилдан кейин, яна Чўлпон ва Фитратларни шафқатсиз қўш қилувчи мақолалар пайдо бўла бошлади. (Н. Тўрақулов. «Хамлет»га тухмат». «Кизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1936, 27 июл; Туйгун, «Душманни битта ҳам қолдирмай қўш қиламиз», «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1937, 6 апрел ва бошқалар). Бу дағдағали мақолалар кейинчалик мазкур адибларни ўринсиз тухмат ва ҳужумларга жавоб қайтаришга мажбур этди. Чўлпоннинг 1937 йилнинг 7-8 апрел кунлари сўзлаган бир нутқи шу жиҳатдан диққатга моликдир. Унда Чўлпоннинг 20-30 йиллардаги ўз ижтимоий, адабий фаолияти, таржимачилик ишлари, бу соҳада бошдан кечирган қийинчиликлари, уларни англашда мазкур давр адабий танқидининг қўпол қамқорликлари, адолатсиз баҳолар, ёшлар тарбиясидаги нуқсонлар, бадиий маҳорат ва услуб сирларини эгаллаш, классиклар меросини ўрганиш ва тўғри тушуниш хақидаги муҳим фикрлари ўз аксини топқандир. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида сақланаётган бу нутқ хали матбуотда эълон қилинмаган. Нутқ машинкада жами 14 саҳифадан иборат. «Стенограмма выступления Чулпана на собрании писателей 7-8 апреля 1937 года», деб қўйилган. Стенограмманинг 1-5-саҳифалари рус тилида бўлиб, қолган 6-14-саҳифалари ўзбек тилида (лотин ёзувида). Мукова очилиши билан, бошланадиган биринчи саҳифадан олдин, Ўзбекистон совет ёзувчилари ноҳия қўмитаси (Сталин кўчаси, 25-уй) томонидан Чўлпон номига 1937 йилнинг 6 апрелида юборилган махсус хат ёпиштирилган. Унда:

«Тов. Чулпан! При сем препровождаем стенограмму Вашего выступления на собрании писателей 7-8 апреля и просим проверит и вернут не позже 25. ИВ апреля в ССПУз. Управделами РК ССП Уз», дейилади. Чўлпон русча ва ўзбекча стенограмма матнлари билан танишиб чикқач, 14-саҳифанинг орқасига ўз қўли билан сиёҳда фикрини ёзиб, санасини қўрсатади ва имзо қўяди.

Чўлпон нутқининг русча стенограммаси матнига сиёҳда баъзи жузъий таҳрирлар қиритган бўлса-да, ўзбекча нутқ матнига қалам тегизмаган. Гарчи адиб айтганидек, ўзбекча матн саводли ва малакали ёзилмаган бўлсада, бизга бирмунча батафсилроқ қўринди. Шу сабабли нашр учун асос қилиб Чўлпоннинг ўзбекча нутқи матнини олиб,

ундаги айрим гализ, мавхум ўринларни русча матнга солиштириб тўлдирдик. Мутлако англаб бўлмайдиган ўринларни русчасига солиштириб тўлдирдик ё, бунинг иложи бўлмаганда, ташлаб кетишга тўғри келди. Бошига энаётган катагон киличини иллаган улуг шоиримиз сўзларидаги аччик киноя, ўткир истехзони зукко ўқувчи англаб олар, деган умиддамиз.

Шерали ТУРДИЕВ, адабиётшунос

17-смена. Неъматуллина. Келгуси сўз ўрток Чўлпонга берилади.

Чўлпон: - Ўртоклар, мени кечирасизлар, мен ўзимда бўлмаган сабаб билан, доимо бошим огрик холатда чиқишга мажбурман. Шунинг учун балки, истаган фикримни гапира олмасман. Мен шу ердаги ўрток Берегиннинг айтилган сўзларидаги 3 нарсани ўзимнинг жавобимни бериб кетишим керак. Кейин ўзимнинг айтатургон сўзларимни айтарман. Ўрток Берегин, хатоларимни кўрсатиб бериб, яхши иш килди, мен шу хатоларни шу мажлисда ўз устимга оламан.

Модомики, биз ўзимизни танкид килар эканмиз, албатта, мен ҳам ўзимнинг айбларимни бўйнимга олишим керак. Ўз-ўзини танкид килишни шундай англаш керакки, биз ҳеч қайсимиз хатодан холи эмасмиз. Ким бўлмасин, хато килмайман, деса бу нотўғри бўлади. Бизнинг бу мажлисларимиз ўзимизда бўлган хатоларни айтиб бериш учун чиқарилган, шунинг учун бор хатоларни айтиб, ўз-ўзимизни танкид қилишимиз керак. Бу ерда бир нарсани айтиш керак. Ёзувчилар ўртасида 2 хил хато тушунишлик бор:

1) мажлис;

2) хусусий гаплашиш.

Биз ҳамма вақт ўзаро ўтирганда, бир-биримизнинг камчиликларимизни кўрсатамиз, айтаемиз. Лекин бу ерга чиккан вақтда, ҳаммамизнинг тилимиз тутилади, холос. Мен бу ерда ўтрган ўртоклар орасида Уйгуннинг гапини жуда яхши тингладим. Ул кўп нарсалар айтди. Лекин шунда ҳам, Уйгуннинг айтмасдан қолдирган нарсалари кўп. Чунки, сўзлаганда айтилган нарсаларни мажлисларда чикканда ҳам очиб ташлаш керак.

...Гулом Зафарий хусусида айтиб ўтишим керак. Бу одам мени Союз боғига борган вақтда излаб келган. У кишини меникига нима учун келганликлари сабабини тушунтириб берман. Менда қанд қасали бор. Мен ўзимнинг қасалимни тузатиш устида, Москвада ва бошқа жойларда тиббий масалаларда бўлдим, шу қасалимга ҳеч қайда яхши даво топа олмаганимдан кейин, табиблар шотут ейишни тавсия қилдилар. Мен ўзимни зиёли деб ҳисоблашимга қарамай, шу маслаҳатга ишониб, Зафарийдан шу тутни олиб қилишни сўраганман. У мен ухлаб қолганимдан кейин, кеч қелиб, менга қирмай Сўфизоданинг олдида қирган...

Эртаси куни мени Сўфизоданикига айтиб чикишди, биз бу ерда сухбатлашиб ўтирдик. Шу вақт ўртоқ Шамс бу ишнинг ярамаслигини билдирган. Бунинг танбеҳи тўғри эди. Мана шундан кейин, улар билан учрашмадим. Бу сўздан кейин ўртоқ Шамс чакириб менга танбех килган. Мен ўзимдаги камчиликларни тугатиш учун, одамларнинг танкидига ва ёрдамига мухтожман, деб ўртоқ Шамсга шу вақтда айтдим. Бу иккинчи мартаба бўлган ўзини тугатиш масаласи.

Агар бизнинг эски хатоларимизни шу икки-уч кундагина тугатиб одам киламиз, десангиз ёлгон бўлади. Бизни сиз чакириб, англашиб, жамият ичига олиб кириб тугатингиз. Биз турмушга йўл солганмиз. Лекин бу йўлда камчилик бўлса, сизлар жавобгар. Зафарий масаласи шундан иборат. Буни у вақтда ўртоқ Берегин билгани йўк...

Иккинчидан тситаталар тўғрисида бир нарса айтдилар, мен буни англамадим, билсам эдим, жавоб кайтарар эдим. Мен классик асарларни кўп ўқийман, форс шоирларининг энг гўзал нарсаларини ёзиб олганман. Шунинг баъзи бир жойларини ўқиб бераман. Агар шу зарарли бўлса, мен буни бўйнимга оламан. Мен Хофиз ва бошқа шоирларнинг асарларидан ўқийман.

Энди, энг оғир масала - Чўлпон ўзини кўрсатмади, деган нозик масала.

Москвадан келганимга икки йил бўлди. Бунинг 50 протсентини скидка киласиз. Чунки, мен кўп вақт касал бўламан. Мен ярим одамликдан чикканман, буни ҳам билиш керак. Мана 2 йил орасида мен нима иш килдим? «Она»нинг 2 нчи бўлимини таржима килдим. Бу тўғрида ҳаммадан мактов эшитаман. Бу ҳам биринчи бўлимча келади. Жуда катта нарса. Ундан кейин Горкийнинг «Егор Буличев»ини, А. С. Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов»ини таржима килдим. «Жўр» деган шеър тўпламимни топширдим. Лохутийнинг «Оврупа сафари»ни таржима килдим. Ундан ташкари, эски шаҳарда чикатургон театру газетасига катнашаман, ундан кейин «Муштум»да ишлайман, агар сизлар шуни ҳам кам десаларингиз, мени халтурага тортган бўласиз. Мен сизлардан тарбия кутаман, халтурага олиб боришни кутмайман. Менинг хатоларим кўп, лекин сизларнинг ташаббусларингиз билан, мен шу хатоларни тугатаман.

Энди мени 21 йилдан берли қандай тарбия килдиларингиз? Мен хозирги кунгача Союзнинг аъзоси эмасман, бунинг сабабини англамайман, ариза берганимга анча вақт бўлди. Бунинг учун менинг асарларимни таҳлил қилиш керак экан, мен келганимдан бир ой кейин «Соз» деган шеърим чиқди. Мен миллатчи бўлсам, қора бўлсам, нима учун шу асарни сўзбошисиз чиқардингиз. Бу ерда сўқиш керак эди, ёшлар Чўлпоннинг асарини бевосита олиб ўқимасдан, восита билан ўқиши керак эди. Мен ўзим бошсўз ёзиб чиқарсам бўлармиди? Бўлмас эди. Нима учун шу миллатчининг асари сўзбошисиз чиқди. Ундан кейин менинг романим чиқди. Роман сотилиб ҳам бўлди, хозир ҳеч қаерда йўк. Бу ҳам сўзбошисиз чиқди. Мана шунга ярим йил бўлди, ҳеч қаерда бир оғиз бир нарса йўк. «Ёш ленинчи»да, бир нарса ўқидим, у ҳам мактовдан иборат. Мен унга раҳмат айтмайман, чунки менга ҳеч нарса бергани йўк. Мен Москвадан келгандан кейин, шу асарни Союзда ўқимокчи бўлдик. Биринчи мажлисда 11 киши, иккинчи мартаба 7 киши, 3-мартаба 4 киши келди. Шунда ҳам раҳбарликдан ҳеч ким бўлгани йўк. Факат ўртоқ Ойдин бўлди. Мана бу ҳам эски миллатчини тарбия қилиш. Мен хато килмасдан,

ишлай олмайман. Менинг хатоларимни тузатишларингиз керак. Мен айтдимки, менга фикрларингизни айтиб беринглар, мен буни ўзим тузатиб чикаман, дедим. Менга яширин мажозларни тузатишни топширди. Мен уни тузатиб чикдим. Хар холда шу роман босилиб чиккандан кейин хам шунча замон бўлди. Мана шунинг хусусида бир нарса йўк. Шунинг учун бир кеча бу тўғрида қолиб, мени яхши танкид қилиш керак эди. Мен хам бир кеча қолишга рози тургон эдим, шуни мен хозиргача қутаман. Хеч нарса бўлмаётир.

19-смена. Неъматуллина.

Энди шеърлар хусусида. Мен кўлимдан келганча шеър ёзиб келаётирман. Бу баъзибир журналларда, баъзи бир газеталарда босилиб келаётибди. Мен такрор айтаман, бу шеърнинг руҳини ўзгартириш тез бўлатургон протсесс эмас, шу қийинчиликни енгиб олиш керак. Бу нарса, масалан, «Соз»да озрок бўлса, «Жўр»да кўпроқ. «Октябр инқилобини қарши олганда» тўғрисида ўртоқ Усмонов «дуруст», деди. Лекин босилмасдан ётади. Лекин шу чиккунча сизлар мени сўқиб турасизлар, аммо у чиккандан кейин, биров масала енгиллик топар, деб ўйлайман (қулги овозлари). Чунки, у кейингида, аввалгига қараганда, хийла ўзгаришлар бор.

Мен Москвадан келганимда, Акмал ака мени қабул қилди. Аайтдики, сиз хозир шеърларингизнинг ҳудожественной томонини кўйиб, кўпроқ сиёсий томонларга аҳамият беринг деб, шундан кейин сайловларга бағишлаб мен ёзиб олиб борганимда, сиз лирик томонлардан ёзмабсиз, дейишди. Бу қийин бир нарса бўлди. Лекин мен бу қийинчиликларни хали ўтаман. Сизнинг танкидингиз, аямаслигингиз орқасида «домулла» деб ул ёғини айтмасдан кўйишингиз орқасида мен тузаламан.

Энди икки оғиз сўз «Хамлет» тўғрисида. «Хамлет» Лондонда довруғланди. У ҳақда кўп гапирдилар, лекин хеч қаерда таржимоннинг номини эсламадилар. Мен ўзим ҳақимда кўп гапиринглар, деб талаб қилмайман, лекин таржимонни хам ранжитяпсизлар, ахир. Кўп вақтлар ўзим юриб, таржимага фамилиямни кўйинглар, деб юрдим. «Она»нинг таржимасида бўлса, таржимоннинг номини техник редакторнинг фамилияси қаторига қўйишган.

Яна бир нарса устида ўртоқ Берегинга айтаман. «Хамлет»ни менга бергандан илгари, бошқа бировга берилган экан, лекин у истамаган экан. Сўнгра «Хамлет»нинг таржимасини менга берганлар. Биз уни Уйғур билан бирга ишладик. Охирида газетага чикдики, «Хамлет»нинг таржимаси Чўлпоннинг хеч бир иштирокисиз театрга чикди, деб тўғри эмасми, Зиё ака (Зиё Саидийга қараб).

Зиё Саидий: - Уйғур билан сиз ўртангизда сўз бўлган.

Чўлпон: - Кейин араб сўзлари устида хам гап бўлган, лекин бу ёлгон, мен араб эмасман, мен миллатчи эмасман. Мен арабчани ёмон кўраман, курсин араб сўзлари (қулги).

«Хамлет» театрда қўйилгандан кейин, ҳамма вақт Шекспирнинг асарида таржимоннинг номи чикмайди. Москвада таржимон хусусида хеч бир нарса ёзилмади. Тўғри, менинг тўғримда ёзманглар, лекин ёш ёзувчилар ёзганда, улардаги таржимоннинг номи

технический редактор каторида туради. Охири, ўзларингиз ёзмагандан кейин, мен келиб таржимоннинг номини ёзингиз деб, Зиё Саидийга ялиниб юрдим.

20-смена. 2 нчи мажлис. Стеног, Шорахмедов.

Мана шу «Хамлет» ўйналиб бўлгандан кейин, «Хамлет» Ўзбекистонда, Москвада катта муваффакият қозониб турган бир вақтда, ўртоқ Назир Тўракуловнинг мақоласи пайдо бўлди. Мен русча насрий таржимадан ўнгирган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб, таржима ҳеч нарсага ярамайди, деб мени сўқди... Менга эса газетада ўзимни химоя қилишга керакли ўрин бермай, факат қисқача хатимни босдилар ва хатто Союзга жавоб ёзишга ҳам имкон берилмади ...Шундай сўқадик, мени «отбокар», деб сўқадик. Мени «миршаб», деб сўқадик. Кейин қарасам, ўртоқ Берегиндан ҳеч бир овоз чиққани йўқ. Ахир, ўртоқ Берегин шу асарнинг редактори эди. Редактор ҳам жавобгарми, йўқми? Мен минг жойга бош урдим, хайрият, Санжар бор экан, топиб, таржиманинг оригинали бошқа эканлигини айтиб берди. Шунинг учун бу ерда редакторларга ҳам «жавобгарлик» деган сўзни тушунтириб қўйиш керак.

Энди, ўртоқлар, ёшлар ижоди хусусида бир нарсани айтмоқчиман. Хали ўртоқ Туйгун шундай гапирди. Ўртоқ Туйгун менга бир шеърини берди. Шу тўғрида фикрингизни беринг, мен яқинда бостираман, дейди. Мен ёлгон гапирсам, бу мажлиснинг шаънига қелишмас эди. Унинг ижоди бадиий жиҳатдан ийхоятда паст савияда туради. Агар у вақтда шуни айтиб берсам, у мендан аразлаб қолар эди.

Ўртоқ Туйгун бу ерда, менинг 7 та асарим бор, дейди. Мана, шу ёшларга тарбия бермаслик, хали ёш ёзувчилар - энди ёза бошлаган кишиларнинг 7 та асари бостирилади. Холбуки, ёшларга берган вақтда шу ёшлар кўтаратургон нарса бериш керак. Битта шеър ўйлаб қелади, уни танқид қилмасдан бостира беради. Масалан, биз саноатни қайтадан қурдик. У ерга жуда сложний машиналар келтирилган, уни квалификацияси кўтарилмаган бир рабчийга бериладими?

Шунинг учун шеърни ҳам танлаб, ўйлаб чиқариш керак эди. Мен ўйлайманки, ўртоқ Туйгун асло хафа бўлмайди. Кўпрок уни тарбия қилиш ўрнига, ҳадеб шеърини нашриётга бериб бостираберган... Шунинг учун бундан кейин ёшларни ҳам текширишимиз, ҳам соз асарларни чиқариш керак. Мана бунда ҳам раҳбарларимизга кўпрок сўзлашга тўғри қелади.

Энди икки оғиз сўз шеър техникаси тўғрисида. Боя Уйгун тарафидан мисолга келтирилган Элбекнинг формалистик тарафларини айтмоқчиман. Биз кўп шоирларнинг шеърини олиб қараган вақтимизда вазн масаласи чаток. Хатто, Г. Гуломда ҳам вазн масаласида чатокликлар учрайди, У менга «...» деган шеърини ўқиб берди. Шунда вазнни каттик бузатургон нарсалар бор. Мен шуни тузатиб чиқинг десам, бу тўпламимни бериб олай, 1937 йилда чиқатургон тўпламимни хатосиз чиқараман, дейди. Демак, халиги тўплам хато билан кетса мумкин эди. «Бу бўлмайди», десам: «Йўқ, мен бундан мана бундай қилиб айтиб бераман», дейди. «Ахир мен ҳам ўқувчиман, мени қийнаманг», дейди. Демак Гафур Гуломдек катта бир шоирларимизда ҳам шундай қамчиликлар бор, лекин бу ифрот тарафига олиб бормасин.

Мана бундай хиллари хам бор (ўкиб беради):

..... тўкиладир,

..... сўкиладир.

«Тўкиладир» «сўкиладир» деганда шеърни хар хил иборага солиб беришга мажбур. Шеърда кофия, вазн керак. Лекин рухи хам эсдан чиқарилмасдан бирга бориши керак. Рухдан ажралган шеър - шеър бўлмайди. Менинг ўзимнинг кийналганим шундан бўлса керак.

2-сўз Машраб хусусида. Бу хусусда яхшн нарса чиқди. Машраб ўша жамиятнинг камчиликларини каттик танкид қилган одам. Шу нарсани хозирга қадар ёлгон, деб келганлар. Лекин Машраб ҳаммага тарқалди десак, газетадаги мақолалар билан қифояланиб бўлмайди. Хозир Союз ва (...) институт бу нарсага ахамият бериши керак. Унда «Бухоронинг битта дарвозасини кингир деганлар кофир бўлади», деган шеър бор. Бу шеър мутавозий. Лекин кўриб туриб, хар хил таклифларни тўплаб, кўрсатиб, яхшилаб танкид қилиб, ундан кейингина халқнинг қўлига берилсин. Бўлмаса, халқ адашиб қолиши мумкин. Бу ёшларга ёмон таъсир қилиши мумкин.

Нашрга тайёрловчи: Ш. Турдиев

«Фитна санъати» (2-китоб, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1993) китобидан олинди.

ИЗОХЛАР

Қурбон Березин (1905, Хева —1938)—Ўша йиллари Узкомпартия МКнинг тарғибот ва маданият бўлими мудири. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви аъзоси бўлган. Таржимон ва публитсист. Сталин шахсига сизиниш даврининг қурбони.

Гулом Зафарий (1889—1944) — Ўзбек совет драматурги, машхур «Халима» (1919) номли биринчи миллий мўзикали драма муаллифи. Сталин репрессияси қурбони бўлган.

Хусайн Шамс (1903, Кўкон — 1943) — Совет ёзувчиси. 1936 йилдан ЎзССЖ Ёзувчилар уюшмаси қотиби бўлиб ишлаган.

Мўмин Усмонов (1904, Кўкон — 1938) — Партия ва давлат арбоби, журналист. 1926—1930 йиллари Москва Шарқ халқлари дорилфунунида ўқиган. 1931—1934 йиллари ЎзК (б) П МК тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудири бўлиб ишлаган. Репрессия қурбони бўлган.

Зиё Саид (1901—1938) — Ўзбек совет драматурги, актёри ва журналисти. Шахсга сизиниш қурбони бўлган.

Назир Тўрақулов (1892, Кўкон — 1939) — Партия ва давлат арбоби, публитсист,

таржимон. Шахсга сизиниш даври қурбони.

Санжар Сиддик (Сиддиков Босит— 1902, Тошкент — 1938) — Машхур таржимон ва журналист. Сталин шахсига сизиниш даврининг қурбони.

Туйгун (тахаллуси; асли исми Шуқуржон Худойкулов. 1908, Андижон—1979) — Шоир ва драматург. 1934—1938 йиллари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишчи муаллифлар билан ишлаш мудирини бўлиб ишлаган.